

HOMOSEKSUELE IDENTITEITEN: EEN KWALITATIEF ONDERZOEK^o

Jan Schippers*

Onder twintig homoseksuele mannen die in therapie waren bij de SAD-Schorerstichting, en een vergelijkbare groep van twintig homoseksuele mannen die niet in therapie waren en dat ook nooit waren geweest, werd een exploratief, voornamelijk kwalitatief onderzoek gedaan naar de subjectieve beleving van hun homoseksuele identiteiten. Dit onderzoek werd gedaan vanuit het perspectief van het Sociaal Constructivisme en de Persoonlijke Constructen Theorie. Als meetinstrument werd gebruik gemaakt van een speciaal ontwikkelde versie van de Repertory Grid. Daarnaast werden data verzameld door middel van literatuuronderzoek en (voor de cliënten) twintig uitgebreide gevalsstudies. In dit artikel wordt een samenvatting gegeven van het gehele onderzoek.

De meeste homoseksuele mannen beleven hun seksuele voorkeur als een belangrijk onderdeel van hun identiteit, dit in tegenstelling tot veel heteroseksuele mannen (en vrouwen). Omdat heteroseksualiteit in onze cultuur de norm is en als volstrekt 'natuurlijk' gezien wordt, worden er geen specifieke eigenschappen aan heteroseksuele mannen (of vrouwen) toegekend op basis van hun seksuele voorkeur, behalve misschien door homo's. Daarom is er eigenlijk (nog) nauwelijks sprake van zoiets als een heteroseksuele identiteit, althans voor de meeste mensen met een heteroseksuele voorkeur. De uitspraak 'ik ben homo' heeft dan ook een geheel andere connotatie, dan de uitspraak 'ik ben hetero', nog afgezien van het feit dat heteroseksuelen zelden of nooit in een situatie belanden waarin zij zichzelf als heteroseksueel hoeven te benoemen.

Het thema van de homoseksuele identiteit(en) is al jarenlang een centraal onderwerp voor de wetenschappers die zich bezig houden met homoseksualiteit. Er is veel gesproken, gedacht en geschreven over de homoseksuele identiteitsontwikkeling (zie bijv. Bussink, 1979; Malyon, 1981; Coleman, 1987; Schippers, 1989; Isay, 1989; Troïden, 1993), over de vraag of zo'n identiteit nu een typisch verschijnsel is voor onze cultuur of niet (zie bijv. Foucault, 1984; Van Naerssen, 1985; Greenberg, 1988) en over de invloed van antihomoseksuele vooroordelen en stereotiepen op de waardering van het homoseksueel zijn (zie bijv. Herek, 1984; Gonsiorek, 1985; Shidlo, 1994). Meestal echter wordt het begrip 'homoseksuele identiteit' niet nader gedefinieerd, lijkt het alsof er maar één, gezamenlijke homoseksuele identiteit bestaat en is er weinig aandacht voor de individuele en subjectieve beleving ervan, noch voor de precieze invloed van antihomoseksuele (laat staan prohomoseksuele) boodschappen uit de omgeving.

In het promotie-onderzoek, waarvan ik hier verslag doe, heb ik gepoogd een aantal van deze lacunes op te vullen. In dit artikel komen eerst de globale vraagstelling en een aantal

* Dr. J. Schippers, psycholoog - seksuoloog NVVS, Ziekenhuis Leyenburg, Polikliniek Medische Seksuologie, Leyweg 275, 2545CH Den Haag.
^o Geaccepteerd voor publicatie 28 april 1997.

bijzonderheden van het onderzoek aan de orde. Daarna worden de drie delen van het onderzoek besproken en samengevat. Ik sluit het artikel af met een nabeschuiving.

Centrale vraagstelling en bijzonderheden

Het centrale thema voor dit onderzoeksproject was de subjectieve beleving van homoseksuele identiteiten, vanuit zowel het perspectief van de Persoonlijke Constructen Psychologie (Kelly, 1955; zie ook Bonarius, 1980), als vanuit dat van het Sociaal Constructivisme (Foucault, 1984; Greenberg, 1988). Binnen de Persoonlijke Constructen Psychologie wordt de werkelijkheid niet opgevat als een onveranderlijk geheel dat we uiteindelijk zullen leren doorgronden. Integendeel, de mens en de werkelijkheid die hem omringt staan in voortdurende wisselwerking met elkaar en zijn dus ook steeds aan verandering onderhevig. Mensen proberen greep op hun omgeving te krijgen en te houden, door de interne representaties ervan steeds weer aan te passen en te verfijnen, zoals een wetenschapper zijn theorie steeds weer aanpast op grond van nieuwe waarnemingen. De interne representaties bestaan uit systemen van constructen (eigenschappen), die mensen aan elementen uit hun omgeving, maar ook aan zichzelf (bijvoorbeeld als homoseksuele man) toekennen. Het Sociaal Constructivisme is een theorie uit de hoek van de geschiedkunde en de filosofie. Het beschrijft de maatschappelijke en culturele processen die, op collectief en individueel niveau, leiden tot veranderingen in waarneming en beleving van de 'werkelijkheid' of, met andere woorden, tot veranderingen in de constructie van de 'werkelijkheid'. In mijn onderzoek gebruikte ik het Sociaal Constructivisme om te laten zien hoe 'de homoseksuele' op een aantal collectieve niveaus geconstrueerd is, terwijl de individuele constructie van homoseksuele identiteiten onderzocht werd met behulp van de Persoonlijke Constructen Theorie. Ik zocht ook naar verbanden tussen beide constructie-processen. Hoewel de Persoonlijke Constructen Psychologie ook een therapeutische methodiek kent, heb ik daarvan niet specifiek gebruik gemaakt. Als eclecticus benaderde ik de problemen van mijn cliënten vanuit verschillende invalshoeken, zoals de psychoanalyse, de leertheorie en de cliënt-gerichte invalshoek, afhankelijk van de problematiek en persoonlijkheid van de betreffende cliënten.

Aan het onderzoek namen veertig homoseksuele mannen deel. Zestien van hen waren bij mij in therapie, vier waren in therapie bij een collega. De overige twintig mannen waren (nog) nooit in therapie geweest. Waar ik aanvankelijk vanuit mijn praktijk als hulpverlener geïnteresseerd was in het verband tussen de individuele beleving van homoseksuele identiteiten en de gestelde hulpvragen, lag het voor de hand om een controlegroep van niet-clieënten samen te stellen. Op deze manier hoopte ik meer te weten te komen over het eventuele verband tussen identiteitsbeleving en 'coping' als homoseksuele man.

Hieronder bedoel ik met het woord construeren het toekennen van eigenschappen (in dit geval aan homoseksuele mannen of aan zichzelf als homoseksuele man); het woord 'constructie' kan dus ruwweg vertaald worden met 'eigenschapstoekenning'. Omdat het hier om een exploratieve en voornamelijk kwalitatieve studie gaat, werd een open vraagstelling gebruikt, in plaats van gesloten hypothesen. De volgende drie globale vragen vormden de belangrijkste leidraad en werden elk in een apart deel van het onderzoek uitgewerkt:

- Wat zijn de belangrijkste wetenschappelijke en subculturele constructies van homoseksualiteit?
- Hoe construeren of reconstrueren de onderzochte mannen hun individuele homosek-

suele identiteit en wat is het verband tussen de individuele homoseksuele identiteiten en de belangrijkste wetenschappelijke en subculturele constructies van homoseksualiteit?

- Wat is het verband tussen de individueel geconstrueerde homoseksuele identiteiten en de manier waarop de onderzochte mannen zichzelf staande hielden als homoseksuele man (de 'coping' als homoseksuele man)?

Een 'homoseksuele identiteit' definieer ik als het complex van eigenschappen en kenmerken (met andere woorden: een complex van constructen), die een persoon aan zichzelf als homoseksuele man toekent. Welke eigenschappen of constructen deel uitmaken van een individuele homoseksuele identiteit, hangt onder andere af van de geschiedenis en levenservaringen van de betreffende persoon, van de manier waarop de maatschappij tegen homoseksualiteit aankijkt en van de manier waarop de homoseksuele subcultuur homoseksualiteit representeert.

Het onderzoek dat ik hier samenvat, kent een aantal bijzondere aspecten. Op de eerste plaats biedt dit onderzoek vooral een momentopname. Homoseksuele identiteiten worden zowel op collectief, als op individueel niveau geconstrueerd. Omdat de processen op beide niveaus elkaar wederzijds beïnvloeden en constant aan veranderingen onderhevig zijn, vat ik homoseksuele identiteiten niet op als statisch, maar juist als voortdurend in beweging, als gekenmerkt door verandering. Het onderzoek geeft dus een beschrijving van de homoseksuele identiteiten van een aantal mannen, op een bepaald moment. Op de tweede plaats was dit onderzoek vooral kwalitatief en subjectief van aard. Ik beschouwde de onderzochte mannen als mede-onderzoekers en hun commentaren op de testuitslagen en de teksten die hen zelf betroffen heb ik verwerkt in de uiteindelijke versie van het proefschrift. Op de derde plaats noopte het hanteren van een constructivistische benadering tot een bijzondere manier van redeneren. Het materiaal dat de onderzochte mannen produceerden heb ik niet, zoals men misschien zou verwachten, gebruikt om de culturele en subculturele beeldvorming over homoseksualiteit op hun waarheidsgehalte te toetsen. Eén van de belangrijkste onderzoeksvragen was immers of culturele en subculturele constructies van invloed zijn op de individuele identiteitsbeleving. Wanneer vervolgens overeenkomsten tussen collectieve en individuele constructiewijzen zouden worden opgevat als bewijs voor de validiteit van collectieve constructies, zou er sprake zijn van een cirkelredenering. Als bijvoorbeeld gevonden zou worden, dat op een bepaald collectief niveau homoseksuele mannen gezien worden als 'creatief' en als tegelijkertijd een individuele man zichzelf (in het kader van zijn seksuele identiteit) omschrijft als 'creatief', dan zou mijn conclusie niet zijn dat homoseksuele mannen inderdaad creatief zijn, maar eerder dat de betreffende man een collectief construct (creativiteit) gebruikt om zijn eigen homoseksuele identiteit te definiëren. Daarmee sluit ik natuurlijk niet uit dat de betreffende man inderdaad creatief zou kunnen zijn, maar of dat zo is heb ik niet onderzocht.

Mensen gebruiken collectieve constructen bij de invulling van al hun identiteiten en sub-identiteiten. Zo ontwikkelt iedereen een individuele genderidentiteit door de eigenschappen die collectief aan mannen of vrouwen worden toegekend te aanvaarden of juist te verwerpen als onderdelen van het zelf. Vanaf het moment van de geboorte en de geslachtstoekenning ('het is een meisje'; 'het is een jongen') leren we steeds meer over wie of wat jongens en meisjes horen te zijn. Dat betekent niet dat iedereen aan die stereotiepe beelden voldoet, maar wel dat elke man of vrouw zich op een bepaalde manier tot die beelden verhoudt. De homoseksuele identiteit ontstaat pas op latere leeftijd en wel vanaf het moment dat iemand

zichzelf als homoseksueel benoemt. Zo'n zelfbenoeming vindt meestal plaats op basis van ervaren seksuele en affectieve aantrekkingskrachten, maar daar blijft het niet bij. Juist omdat vrijwel alle homoseksuele mannen opgroeien in een heteroseksueel milieu en er weinig of geen rolmodellen voorhanden zijn, moeten beginnende homo's langzamerhand ontdekken hoe homoseksuele mannen collectief worden geconstrueerd. De vage, meestal negatief gekleurde beelden die reeds aanwezig zijn worden aangevuld met of weersproken door de nieuwe beelden die de betreffende man tegenkomt bij het zoeken naar een antwoord op de vraag wat het precies betekent om homoseksueel te zijn. Op deze manier komt elke homo, bewust of onbewust, intentioneel of toevallig, in aanraking met culturele en subculturele beelden over wie homoseksuele mannen zouden zijn. Op basis daarvan (en soms in strijd daarmee) ontwikkelt hij een individuele homoseksuele identiteit.

Deel I: Collectieve constructies van homoseksuele identiteiten

Zoals ik reeds eerder heb opgemerkt, definieer ik 'de constructie van homoseksualiteit' als het toekennen van eigenschappen en kenmerken (constructen) aan homoseksuele mannen. Dit toekennen vindt op collectief niveau plaats door een voortdurend spreken en schrijven, een voortdurend mondeling en schriftelijk 'debat' over homoseksualiteit. Dit spreken en schrijven, dit continue debat, wordt meestal 'het vertoog over homoseksualiteit' genoemd. Clusters van collectief toegekende eigenschappen noem ik 'prototypen'. Ik heb twee voorbeelden van collectieve 'vertogen' over homoseksualiteit geselecteerd voor verdere bestudering: de wetenschappelijke vertogen (onderverdeeld in de psychoanalytische, leertheoretische en biologische) en de subculturele vertogen. Ik heb hierbij niet gestreefd naar volledigheid, wel heb ik een poging gedaan de belangrijkste eigenschapstoekenningen boven tafel te krijgen. Publicaties van auteurs die enige naam gemaakt hebben op het gebied van homoseksualiteit (zoals Freud, Bieber, Socarides, Isay, Friedman, Green, Money, Swaab, Hamer) werden doorgenomen, evenals een aantal handboeken en publicaties over homoseksualiteit en de betreffende wetenschapsdiscipline (onder andere Fenichel, Dollimore, Greenberg, Lewes, Gijs, Slot). Voor de referenties verwijs ik naar mijn proefschrift. Wanneer na verloop van tijd geen nieuwe eigenschapstoekenningen werden gevonden, beschouwde ik het prototype als 'compleet', hetgeen betekent dat ik hoopte daarmee de belangrijkste eigenschapstoekenningen te pakken te hebben. In het vervolg spreek ik van het 'traditioneel' wetenschappelijk vertoog, wanneer bedoeld wordt op publicaties van diegenen die homoseksualiteit bestudeerd hebben of bestuderen als een ziekte of stoornis. Met name vanaf de jaren zeventig kwam er ook een ander, meer 'homovriendelijk' psychologisch vertoog op gang (zie hieronder). Het literatuuronderzoek resulteerde in de volgende drie prototypen, die een opsomming geven van de eigenschappen die een aantal psychoanalytici, leertheoretici en biologen aan homoseksuele mannen hebben toegekend.

Het psychoanalytisch prototype: behoefte aan bewondering, ijdel, op uiterlijk gericht, agressief en oraal-sadistisch, matige ik-sterkte, oppervlakkig aangepast, kiest een partner die op hem lijkt, idealiseert zijn partner en heeft de neiging tot vervloeiing, neiging tot acting out, egocentrisch, oppervlakkig, bang voor intimiteit, promiscue, bang voor ouder worden en doodgaan, snel gekrenkt, gestoord, vrouwelijk, bang voor vrouwen, agressiegeremd, dominante of overbeschermende moeders hebbend, passieve, sullige en/of afwijzende vaders hebbend,

in de jeugd afgewezen door (mannelijke) leeftijdgenoten.

Het leertheoretische prototype: onaangepast, verleiden jongeren tot homoseksualiteit, genderstoornis op jonge leeftijd, verleid door een sekse-genoot in de puberteit.

Het biologische prototype: vrouwelijk, tussen mannen en vrouwen in staand, onmannelijk, afwijkend, afwijkende prenatale hormonisering, afwijkende ontwikkeling van de hersenen, afwijkende genen.

Zoals uit de bovenstaande prototypen blijkt, heeft het 'traditioneel' wetenschappelijk vertoog met name een negatief beeld geschetst van wie of wat homoseksuele mannen zouden zijn. Dit is voor een belangrijk deel het gevolg van de zogenaamde medicalisering van homoseksualiteit, die zo kenmerkend was voor het wetenschappelijk denken tot (ruwweg) de jaren zeventig van deze eeuw. Homoseksualiteit werd gezien en bestudeerd als een ziekte en werd dus op een andere wijze onderzocht dan andere kenmerken, zoals ras en sekse. Een belangrijk deel van de wetenschappelijke beeldvorming moet verder beschouwd worden als een poging om reeds lang bestaande (en meestal negatieve) populaire opvattingen over homoseksuelen te 'objectiveren' en is op haar beurt weer deel geworden van diezelfde populaire opvattingen.

Een literatuuronderzoek naar de eigenschapstoekenningen in publikaties van met name homoseksuele sociale wetenschappers vanaf ongeveer de jaren zeventig, liet zien dat de meeste vertegenwoordigers van de zogenaamde 'Gay Affirmative Psychology' zeer terughoudend zijn in het toekennen van eigenschappen. Meestal benadrukken zij juist de diversiteit en gaan zij in op onder homo's veel voorkomende probleemgebieden. Hierdoor worden, bedoeld of onbedoeld, toch weer eigenschappen toegekend. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is de homoseksuele acceptatie-problematiek. Tegenwoordig weet vrijwel iedereen dat homoseksuelen hun seksuele voorkeur moeten leren accepteren en waarderen, een notie die toch vooral afkomstig is uit de hoek van de Gay Affirmative Psychology. Van een homo met problemen wordt al gauw gezegd dat hij zijn homoseksualiteit niet accepteert, iets wat over heteroseksuelen zelden of nooit gezegd wordt. Het acceptatieproces is dus kenmerkend geworden voor homoseksuelen en daarmee een collectief toegekende 'eigenschap'. Verder heb ik een hele jaargang (1994) van drie populaire Nederlandse homo-tijdschriften (De Gay Krant, XL en Homologie) nagekeken op eigenschapstoekenningen. Dit deel van het prototype bleek een teleurstellende hoeveelheid eigenschappen met een negatieve connotatie te omvatten. Hierbij moet ik aantekenen dat ik alleen naar rechtstreekse eigenschapstoekenningen in de tekst heb gekeken (zoals de eigenschapstoekenningen die volgden op zinnestelsels als 'alle homo's zijn ...', 'veel homo's zijn ...' of 'grote groepen homo's zijn ...') en dus niet naar de meer indirecte boodschappen vervat in verhalen, reportages en illustraties. Bovendien vertegenwoordigen de drie onderzochte jaargangen natuurlijk slechts een zeer klein deel van het subculturele vertoog in Nederland en werden buitenlandse publikaties geheel buiten beschouwing gelaten. Eén en ander resulteerde in het volgende *subculturele prototype*: hebben moeite met zelfwaardering, vertonen onderling grote diversiteit, gediscrimineerd, zijn óf 'open' óf 'in de kast', sterk gericht op seksualiteit, anders dan hetero's of juist voornamelijk hetzelfde, zachtvaardig, teatraal en extravagant, overaangepast, besteden veel aandacht aan hun uiterlijk, narcistisch, egoïstisch, welgesteld, creatief, vrouwelijk, invloedrijk (als groep), gefrustreerd, haten zichzelf, haten vrouwen, houden van vrouwen, zijn gefrus-

treerd, hebben een psychische afwijking, hebben een natuurlijke afwijking, zijn een 'duivelsdaad', een vergissing van de Schepper, een vondst van de Schepper.

In deel I van mijn onderzoek heb ik dus gepoogd om een deel van de wetenschappelijke en subculturele beeldvorming over homoseksuele mannen te concretiseren door gebruik te maken van het begrip eigenschapstoekenningen. De verschillende prototypen die ik hierboven heb omschreven zijn, zoals gezegd, niet volledig en liggen niet vast. Ik had niet de pretentie om alle eigenschappen die in de Westerse cultuur ooit aan homoseksuelen zijn toegekend te inventariseren. Bovendien is en blijft de beeldvorming aan voortdurende veranderingen onderhevig. Wel geloof ik dat een aantal zeer invloedrijke eigenschapstoekenningen boven tafel zijn gekomen en dat met name de manier van kijken (wie kent welke eigenschappen toe?) de mogelijkheid biedt om ingewikkelde processen als beeldvorming en stereotypering te concretiseren.

Deel II: Individuele constructies van homoseksuele identiteiten

A. De constructie van het zelf

De belangrijkste vragen voor dit deel van het onderzoek waren:

- Welke eigenschappen kennen de onderzochte mannen toe aan zichzelf als homoseksuele man?
- Is er een verband tussen de aan het zelf toegekende eigenschappen en de hierboven geformuleerde prototypen?

Zoals gezegd namen veertig mannen aan dit onderzoek deel. De controlegroep werd zo samengesteld, dat elke proefpersoon qua leeftijd, opleiding en culturele achtergrond overeenkwam met een proefpersoon uit de cliëntengroep. De deelnemende cliënten werden geselecteerd op basis van hun hulpvragen en wel zo dat de belangrijkste homospecifieke hulpvragen (zie deel III) in de onderzoeksgroep vertegenwoordigd waren. De gemiddelde leeftijd van de deelnemende cliënten was ongeveer 36 jaar (s.d.: 9.56). De jongste cliënt was 21 en de oudste 53 jaar. Voor de controlegroep was de gemiddelde leeftijd bijna 37 jaar (s.d.: 9.81). De jongste deelnemer aan de controlegroep was 21, de oudste 53. Vijftien cliënten waren in Nederland geboren en hadden hun hele leven, of het grootste deel van hun leven, in Nederland gewoond. Twee mannen kwamen uit een ander West Europees land. De overige drie cliënten kwamen uit Zuid Afrika, Turkije en Suriname, maar waren allen in Nederland woonachtig. Aan de controlegroep namen, naast de in Nederland opgegroeide mannen, een Turk, een Surinamer en een man uit Curaçao deel. Het gemiddelde opleidingsniveau was hoog. Dertien cliënten hadden minimaal een VWO-opleiding, zes hadden de mavo afgemaakt en één man had alleen een lagere school opleiding. Voor de controlegroep gold eenzelfde opleidingsprofiel. Vier cliënten hadden een vaste relatie met een man, één leefde samen met een vrouw, één woonde bij zijn ouders, één was weduwnaar en één woonde in een woongemeenschap. De overige cliënten waren alleenstaand. Wat de controlegroep betreft, gaven zeven mannen aan dat zij een vaste relatie met een andere man hadden. De andere 'controls' waren alleenstaand.

De proefpersonen werden getest met behulp van een computer-versie van de Repertory

Grid (Kelly, 1955; Takens, 1987). De Repertory Grid moet beschouwd worden als een in hoge mate gestructureerd interview. Net als bij gestructureerde interviews is de test-hertest betrouwbaarheid niet erg relevant, zeker wanneer we ons realiseren dat het uitgangspunt van de Personal Construct Theorie voortdurende verandering is. Desondanks werden op dit gebied een aantal studies verricht, waaruit blijkt dat de inhoud van de gehanteerde constructen vrij stabiel blijft bij een tweede testafname (Fransella en Bannister, 1977). De validiteit heeft voor deze 'karaktertest' eveneens een andere betekenis dan voor begaafdheidstests. De validiteit op een bepaald moment wordt eigenlijk bepaald door de proefpersoon zelf, met wie de onderzoeker expliciet in gesprek gaat over de betekenis van de uitslagen.

Bij de Repertory Grid wordt gebruik gemaakt van een zogenaamde roltitellijst. Dit is een lijst van twintig personen en delen van het zelf. De personen en delen van het zelf op de roltitellijst worden elementen genoemd. Voor dit onderzoek werden twintig elementen geselecteerd, die geacht werden een belangrijke rol te spelen bij de homoseksuele identiteitsontwikkeling (zie Tabel 1).

Tabel 1. de afkortingen en volledige omschrijvingen van de elementen op de roltitellijst

Afkorting	Volledige omschrijving in de roltitellijst
ik nu	Ik, zoals ik nu ben
ik ideaal	Ik, zoals ik zou willen zijn
ik (3-5), of past self 1	Ik, zoals ik was als kleuter (van 3 tot en met 5 jaar)
ik (6-11), of past self 2	Ik, zoals ik was tijdens de lagere school periode (van 6 tot en met 11 jaar)
ik (12-18), of past self 3	Ik, zoals ik was tijdens de puberteit/adolescentie (van 12 tot en met 18 jaar)
bewonderde persoon	De persoon die ik het meest bewonder
vijand	een vijand
beste vriend	mijn beste vriend
beste vriend (6-11)	Mijn beste vriend(in) tijdens de lagere school periode (6-11 jaar)
beste vriend (12-18)	Mijn beste vriend(in) tijdens de puberteit/adolescentie (12 - 18 jaar)
bewonderde leeftijdgenoot (6-11)	De leeftijdgenoot waar ik het meest tegen op keek tijdens de lagere school periode (6-11 jaar)
bewonderde leeftijdgenoot (12-18)	De leeftijdgenoot waar ik het meest tegen op keek tijdens de puberteit/adolescentie (12-18 jaar)
vader	Vader
moeder	Moeder
echte homo	Een man die in mijn ogen een 'echte homo' is
echte hetero	Een man die in mijn ogen een 'echte hetero' is
ik familie	Ik, zoals mijn familie mij ziet
ik vrienden	Ik, zoals mijn vrienden mij zien
eerste seksueel contact	De man/jongen met wie ik voor het eerst seksueel contact had
bel. n.n.g. persoon	Een belangrijke persoon uit mijn leven die tot nu toe nog niet genoemd is

Via de computer werden de elementen steeds in tweetallen aangeboden aan de proefpersoon. Deze moest aangegeven welke eigenschap beide elementen gezamenlijk hadden en wat, volgens hem, het tegendeel was van de betreffende eigenschap. Op deze manier ontstond een lijst van twintig eigenschappen en hun tegendeel: de zogenaamde construct-contrast paren (cc-paren). Deze cc-paren worden geacht een beeld te geven van de eigenschappen, die de homoseksuele identiteit van de betreffende man vormden. Tenslotte werd de proefpersonen gevraagd om alle elementen een rangorde-score van 1 tot 5 te geven voor alle twintig cc-paren. Door middel van een principale componenten analyse (Slater, 1977) werden per proefpersoon drie eigenschapsdimensies (de hoofddimensies) geformuleerd, die zoveel mogelijk van de variantie van de twintig cc-paren verklaarden. De drie hoofddimensies geven, per proefpersoon, dus een soort samenvatting van alle eigenschappen die de betreffende man had gebruikt bij het invullen van de Repertory Grid. Op deze manier ontstond een lijst van $3 \times 40 = 120$ hoofddimensies. Ongeveer 80% van alle hoofddimensies kon worden ondergebracht in de volgende negen categorieën:

- sterk versus zwak;
- vrouwelijk versus mannelijk;
- benaderbaar versus onbenaderbaar;
- open versus gesloten;
- zorgend, liefdevol versus egocentrisch;
- betrouwbaar versus onbetrouwbaar;
- eenzaam versus niet eenzaam
- creatief, spannend versus saai;
- authentiek versus onecht.

De vergelijking tussen deze eigenschappenlijst en de verschillende prototypen levert in ieder geval een aantal letterlijke overeenkomsten op, naast de overeenkomsten die men subjectief zou kunnen aanwijzen.

De cliënten bleken de categorie 'vrouwelijk versus mannelijk' veel vaker te gebruiken dan de mannen uit de controlegroep, terwijl deze laatsten de categorieën 'creatief, spannend - saai' en 'open - gesloten' weer veel vaker gebruikten.

De onderzochte mannen bleken vier verschillende strategieën te hanteren in het omgaan met prototypische eigenschappen bij de constructie van de eigen homoseksuele identiteit:

1. Er worden geen prototypische eigenschappen gebruikt.
2. Prototypische eigenschappen worden gebruikt, maar alleen in de manier waarop andere homoseksuele mannen beleefd worden en niet bij de constructie van de eigen homoseksuele identiteit.
3. Prototypische eigenschappen worden gebruikt bij de constructie van zelf en van andere homoseksuele mannen.
4. Connotatie-inversie: prototypische eigenschappen worden gebruikt, maar worden gewaardeerd op een manier die tegengesteld is aan de manier waarop de betreffende eigenschappen in het algemeen gewaardeerd worden.

Bij het vergelijken van de eigenschappen die de proefpersonen aan 'zichzelf nu' en het ideaal ik toekenden, bleek dat 25% van de mannen uit de controlegroep en 50% van de cliënten een negatieve zelfwaardering construeerden. Vergelijkingen tussen de eigenschappen toe-

gekend aan het huidige zelf en het vroegere zelf, leverden de aanwijzing op dat voor vrijwel alle mannen de zelfbenoeming tot homo en de daaropvolgende coming out geleid hadden tot positieve veranderingen (meer het gevoel zichzelf te kunnen zijn, een betere seksualiteitsbeleving, meer waard zijn in de ogen van anderen), ook al waren die veranderingen voor sommigen erg klein.

Eén van de voorzichtige conclusies uit dit deel van het onderzoek was, dat prototypische eigenschappen inderdaad een rol lijken te spelen bij de zelfconstructies van de betrokken mannen, maar dat de plaats die iedere individuele man eraan geeft afhangt van zijn ontwikkelingsgeschiedenis, zijn ervaringen en de aard en mate van blootstelling aan de verschillende collectieve vertogen.

B. De constructie van belangrijke anderen

In dit deel van het onderzoek, werd gekeken naar de eigenschappen die de proefpersonen bij het invullen van de Repertory Grid toekenden aan (belangrijke) anderen.

De uit de psychoanalyse afkomstige gedachte, dat een homoseksuele ontwikkeling in verband zou staan met dominante, overbeschermden moeders en passieve, sullige, afwijzende vaders, heeft grote invloed gehad op de algemene beeldvorming over homoseksualiteit. De meeste cliënten bleken hun ouders als sterk op elkaar lijkend te beleven, in tegenstelling tot wat het psychoanalytisch prototype zou voorspellen. De psychoanalytische, prototypische eigenschappen werden bij het invullen van de Repertory Grid zelden gebruikt om moeder te omschrijven (hoewel moeder met name tijdens de intakes nogal eens als 'dominant' werd aangeduid). Vader werd wat vaker in prototypische termen getypeerd.

Zowel uit de therapie sessies, als uit de resultaten van de Repertory Grids bleek, dat voor veel van de onderzochte mannen de bewonderde leeftijds- en seksegenoten uit de lagere school periode en de puberteit/adolescentie een significante rol speelden bij de constructie van homoseksuele identiteiten. De reconstructie van deze bewonderde leeftijdgenoten uit de jeugd, bleek nogal eens ambivalent. Aan de ene kant kenden de onderzochte mannen allerlei positieve eigenschappen (vaak met een erotische connotatie) aan dit element toe, terwijl zij aan de andere kant de bewonderde leeftijdgenoten beleefden als agressief, bedreigend, pestkoppen enzovoorts. Vooral de cliënten met een voorgeschiedenis van pesterijen op de lagere school, gaven blijk van wat een 'erotische identificatie met de agressor' genoemd zou kunnen worden. Eén van de dingen, die ik zelf zeker geleerd heb uit mijn onderzoek, is om tijdens therapieën veel meer te letten op en te vragen naar de ervaringen van mijn cliënten met de bewonderde leeftijdgenoten uit het verleden.

De elementen 'een man die in mijn ogen een 'echte hetero' is' en 'een man die in mijn ogen een 'echte homo' is' (resp. de *echte hetero* en de *echte homo*) werden door veel van de mannen onderscheiden met behulp van de eigenschapsdimensies 'traditioneel, aangepast - bevrijd', 'aangepast - onaangepast' en 'sterk - zwak'. De mannen uit de controlegroep construeerden minder verschillen dan de cliënten. De cliënten zien heteroseksuele mannen dus nogal eens als traditioneel, aangepast en/of sterk, terwijl zij homoseksuele mannen eerder ervaren als bevrijd, onaangepast en/of zwak. De niet-clieënten waren daarentegen vaker van mening dat er geen speciale verschillen bestaan tussen heteroseksuele en homoseksuele mannen.

Geen van de deelnemende mannen zag de man met wie zij voor het eerst seksueel contact hadden als iemand die een rol had gespeeld bij de ontwikkeling van hun homosek-

suele voorkeur. Bijna de helft van de cliënten schetsten een tamelijk negatief beeld van dit element, terwijl ongeveer één derde meer positieve herinneringen aan de eerste keer leek te hebben.

C. De constructie van identificaties

De cliënten (re)construeerden hun ouders slechts zelden als negatieve of positieve rolmodellen (resp. idealistische of contra identificaties). Als één of beide ouders al als rolmodel werd gezien, dan ging het meestal om contra identificaties. Vader werd zelfs geen enkele maal geconstrueerd als positief rolmodel. De waargenomen overeenkomsten in eigenschappen (empathische identificaties) tussen het zelf en moeder namen voor de meeste mannen sterk in aantal af tijdens de puberteit/adolescentie. Het aantal overeenkomsten tussen zelf en vader nam voor de cliënten af tijdens de lagere school periode, maar dat was niet het geval bij de mannen uit de controlegroep. Dit fenomeen is mogelijk verbonden met het gegeven dat veel cliënten zich de lagere school herinnerden als een problematische periode, terwijl de mannen uit de controlegroep zich veel vaker de puberteit/adolescentie als problematisch herinnerden. Iets minder dan de helft van de cliënten beleefde de echte homo als een positief rolmodel. De mannen uit de controlegroep zagen veel vaker overeenkomsten tussen zichzelf en de echte homo, dan de cliënten.

Deel III: Homospecifieke hulpvragen en de individuele constructie van homoseksuele identiteiten

Deel III moet gezien worden als het zwaartepunt van het onderzoek en was heel anders van opzet dan deel I en II. Uitgebreide gevalsstudies over de twintig cliënten vormden voor dit deel het basismateriaal. Onder de cliënten waren negen verschillende homospecifieke hulpvragen vertegenwoordigd. Homospecifieke hulpvragen zijn (met uitzondering misschien van het homoseksuele acceptatie- en waarderingsproces) niet hulpvragen die alleen bij homoseksuele mannen voorkomen, maar hulpvragen met een specifieke inhoud, dynamiek en kleding, gerelateerd aan de homoseksualiteit van de hulpvrager.

Alle hoofdstukken van deel III omvatten een inleiding over de homospecifieke hulpvraag die aan de orde is, uitgebreide gevalsstudies met informatie over psychodynamische ontwikkeling, huidige situatie, therapieverloop, relevante uitslagen van de Repertory Grid en analyse, en een paragraaf met therapeutische overwegingen. De negen onderzochte homospecifieke hulpvragen bespreek ik hieronder kort.

Homoseksuele acceptatie- en waarderingsproblemen (HAWP)

HAWP vormde bij ongeveer de helft van de onderzochte cliënten een onderdeel van de aanmeldingsklachten. Bij de hele cliëntengroep werd met behulp van het klinisch materiaal en de testuitslagen echter nagegaan of er sprake was van HAWP, ook al was deze problematiek geen onderdeel van de initiële hulpvragen. Bij de controlegroep werd HAWP 'opgespoord' door middel van interviewvragen en de testuitslagen.

Uitsluitend met behulp van de resultaten van de Repertory Grid, konden zes verschillende patronen van HAWP geïdentificeerd worden. Deze patronen komen naar voren, als we

kijken naar de personen met wie de cliënt zich identificeert, of juist niet identificeert, en naar de personen die hij al dan niet bewondert. Bij één persoon kunnen overigens meerdere patronen tegelijk voorkomen en niet elk patroon is altijd of in elke situatie problematisch. *Algemene HAWP* werd gedefinieerd als een grote afstand tussen het ideaal ik en de echte homo. Dit patroon kwam voor bij 35% van de cliënten en 25% van de 'controls'. Sommige homoseksuele mannen beleven heteroseksuele mannen positiever dan homoseksuele mannen. Zij zouden willen zijn, zoals zij menen dat heteroseksuele mannen zijn en voelen zich niet in positieve zin verwant met andere homo's. Ik spreek in dit verband van *geïdealiseerde heteroseksuele identificatie* (cliënten: 15%; 'controls': 5%). Het omgekeerde kan ook voorkomen: sommige mannen hebben de neiging om homo's in het algemeen hoger te waarderen dan hetero's. Ik spreek dan van *geïdealiseerde homoseksuele identificatie* (cliënten: 15%; 'controls': 15%). Een derde mogelijkheid is natuurlijk dat noch homoseksuele, noch heteroseksuele mannen in het algemeen, worden geïdealiseerd: een *geïdealiseerd identificatie isolement* (cliënten: 20%; 'controls': 15%).

Een veel voorkomend patroon was het zogenaamde *huidige homoseksuele isolement* (cliënten: 45%; 'controls': 15%). De betreffende mannen ervaren weinig verwantschap met andere homoseksuele mannen. Ze schrijven allerlei eigenschappen toe aan homo's in het algemeen, die ze niet of slechts voor een klein deel ook aan zichzelf toeschrijven. Door het gemis aan verwantschap, aan overeenkomsten in eigenschappen, worden sociale, seksuele en/of intieme contacten met die andere homo's bemoeilijkt. Wanneer er juist wel veel overeenkomsten worden gezien tussen het huidige zelf en andere homo's, spreek ik van een *huidige homoseksuele identificatie* (cliënten: 15%; 'controls': 20%). Een problematische zelfwaardering op het gebied van homoseksualiteit kwam, samenvattend, voor bij 65% van alle cliënten en bij (toch nog altijd) 40% van de mannen uit de controlegroep.

De hierboven kort beschreven patronen zijn belangrijk, omdat er consequenties aan verbonden zijn voor de te volgen therapeutische strategie (zie Schippers, 1995a).

Seksuele identiteitsverwarring

Dit onderwerp werd geïllustreerd met behulp van twee gevalsstudies over mannen die in de war waren over hun seksuele identiteit. Bij één van deze twee mannen leek dit probleem vooral gerelateerd aan een verstoorde relatie met beide ouders. Bij de andere man was seksueel misbruik in de jeugd een oorzakelijke factor. Zoals te verwachten, hadden beide cliënten last van geïdealiseerd identificatie isolement en van een huidig homoseksueel isolement.

Het leggen van contacten

Acht van de twintig cliënten zeiden dat zij problemen ondervonden bij het leggen van contacten met andere homoseksuele mannen. De oorzaken hiervoor bleken divers en omvatten onder andere een niet-Westerse etnisch-culturele achtergrond, seksuele trauma's in de jeugd, verstoorde relaties met één of beide ouders, verstoorde relaties met leeftijdgenoten uit de jeugd, ervaringen met anti homoseksueel geweld en een gebrek aan sociale vaardigheden. Alle betreffende cliënten hadden een negatieve zelfwaardering en construeerden grote afstanden tussen het ideaal ik en de echte homo of tussen het huidige ik en de echte homo.

Seksuele dysfuncties

Vier van de twintig cliënten zochten hulp in verband met een seksuele dysfunctie. Eén man had last van een geremd orgasme, de andere drie van een situationele erectiestoornis. Bij alle vier bestond er een verband tussen deze problemen en de combinatie van seksualiteit en intimiteit met andere mannen. Het werd duidelijk dat significante mannen uit het verleden (vader, bewonderde leeftijdgenoten uit de jeugd, vrienden uit de jeugd) een belangrijke rol speelden in de ontwikkelingsgeschiedenis van intimiteitsangst, gecombineerd met seksuele dysfuncties (zie ook Schippers, 1995b).

Seksueel misbruik

Vijf cliënten rapporteerden ervaringen met seksueel misbruik tijdens de jeugd. Eén man had als jongen seksuele contacten onderhouden met een oudere man, maar had die contacten niet als traumatisch ervaren. Nog drie andere cliënten hadden het vermoeden dat er 'iets' gebeurd zou kunnen zijn, maar konden zich dat niet herinneren. Bij de vijf mannen die zich het misbruik wel konden herinneren, was de dader steeds een man geweest. De drie mannen die geen zekerheid hadden, dachten allen dat hun moeder mogelijk grensoverschrijdend gedrag had vertoond. Nog een andere cliënt was als volwassene door een andere man verkracht. Geen enkele van de betreffende cliënten, had het gevoel dat er een verband bestond tussen het seksueel misbruik in de jeugd en hun homoseksuele voorkeur. Wel had het misbruik voor allen negatieve consequenties gehad bij het opbouwen van hun identiteit als homoseksuele man. De aard van deze consequenties hing af van de relatie met beide ouders, de persoon van de dader en het huidige niveau van integratie in de subcultuur. Alle seksueel misbruikte mannen hadden last van een huidig homoseksueel isolement, hetgeen erop duidt dat zij, mogelijk ten gevolge van het seksueel misbruik, de neiging hadden om afstand te houden van de homowereld.

Anti-homoseksueel geweld

Meer dan de helft van de cliënten had één of meer ervaringen met anti-homoseksueel geweld achter de rug. Geen van hen had eerder professionele hulp gezocht bij de verwerking van deze ervaring(en). Twee mannen werden door potenrammers belaagd terwijl zij in therapie waren. Eén van hen leek vooral defensief te reageren en vertoonde op de Repertory Grid een patroon van geïdealiseerde homoseksuele identificatie. Bij de andere man viel vooral een sterke daling in de algemene zelfwaardering op.

Etnisch-culturele achtergrond

Aan dit onderzoek namen, waar het de cliënten betrof, één man uit Turkije, één man uit Suriname en een (zwarte) man uit Zuid-Afrika deel. Er werden grote individuele verschillen gevonden, waar het ging om de individuele constructie van de eigen homoseksuele identiteit. De man uit Turkije en de man uit Suriname keken beiden negatief aan tegen de West Europese norm van openheid over homoseksualiteit. Deze openheid werd ervaren als schaamteloosheid, als het te koop lopen met je zwakheden. Hetzelfde gold voor de drie mannen met een niet-Westerse etnisch-culturele achtergrond uit de controlegroep. De eigenschappen 'uitsluitend gericht op seks' en 'onbetrouwbaar' speelden, voor deze vijf mannen, een belangrijke rol bij de constructie van homoseksualiteit bij zelf en anderen.

HIV-infecties

Een extreme, rationele of irrationele, angst voor besmetting met HIV, leek verbonden met de meer ernstige identiteitsproblemen bij de betreffende cliënten. Twee van de drie betreffende mannen hadden last van tamelijk ernstige problemen met hun genderidentiteit. Bij alle drie was er sprake van een (onbewuste) suïcidewens. In de loop van de therapiegesprekken met deze mannen bleek dat zij, naast de angst voor besmetting, ook een zeker verlangen koesterden naar ziek worden en doodgaan. Dit verlangen verwoordden zij als een verlangen naar respectievelijk aandacht en rust.

De twee seropositieve mannen uit de onderzoeksgroep vertoonden niet, zoals verwacht, een regressie in het homoseksuele acceptatie- en waarderingsproces. In tegendeel, hun beeld van homoseksualiteit leek eerder positiever te zijn geworden sinds zij wisten met HIV besmet te zijn. Beide mannen waren overigens asymptomatisch. Eén cliënt had onlangs zijn partner aan AIDS verloren. Deze man vertoonde wel degelijk een regressie in het acceptatie- en waarderingsproces en beleefde zijn homoseksualiteit aanzienlijk negatiever dan voor het overlijden van zijn vriend.

Nabeschouwing

Gezien de gehanteerde onderzoeksmethode en de aard van de onderzochte populatie, leverde dit onderzoek een groot aantal resultaten op, maar (uiteraard) geen 'harde', generaliseerbare conclusies. Het allerbelangrijkste 'resultaat' van mijn studie is voor mij persoonlijk vooral gelegen in de manier van kijken. Het denken in termen van eigenschapstoekenningen op collectief en individueel niveau heeft me geholpen om veel meer en veel concreter vat te krijgen op de invloed van culturele en subculturele boodschappen op de identiteitsbeleving van mijn cliënten. De in de homo-hulpverlening veel gebruikte term 'geïnternaliseerde homofobie of anti-homoseksualiteit' heeft als het ware handen en voeten gekregen. De meeste homoseksuele mannen nemen negatieve, maar ook positieve, boodschappen uit de omgeving over, en integreren die op hun eigen, unieke manier al dan niet in de eigen identiteitsbeleving, waarbij soms de gebruikelijke connotatie van een eigenschap wordt omgedraaid (geïnverteerd). De Repertory Grid bleek een uiterst nuttig instrument bij het boven water krijgen van de stand van zaken voor elke individuele man, op een bepaald moment in zijn leven. De structuur van een homoseksuele identiteit is gerelateerd aan het functioneren als homoseksuele man en door middel van dit onderzoek heb ik erg veel geleerd over hoe die verbanden (voor elk individu weer anders) in elkaar kunnen zitten.

Het afnemen en interpreteren van een Repertory Grid is een tamelijk tijdrovend karwei. Bovendien zullen maar weinig hulpverleners de beschikking hebben over dit instrument. Eigenschapstoekenningen kan men echter ook op andere manieren boven tafel krijgen. Door gericht te luisteren, maar ook door aan de cliënt te vragen zich een bepaald element voor te stellen en gedetailleerd te beschrijven, waarna bekeken kan worden welke genoemde eigenschappen als gewenst of ongewenst worden beschouwd en waarom dat zo is.

Ik heb ook geleerd dat de collectieve constructie van homoseksualiteit alsmaar doorgaat, voortdurend in beweging is en van inhoud verandert. En dat homoseksuele mannen niet beschouwd kunnen worden als passieve subjecten van de collectieve constructies, maar zelf, op individueel en subcultureel niveau, homoseksualiteit ook weer construeren. En natuurlijk

(maar dat wist ik eigenlijk al) dat er niet één beeld bestaat over wie en wat homoseksuele mannen nu eigenlijk zijn, maar een groot aantal langzaam en snel veranderende beelden, die elkaar overlappen.

Terugkerend naar de oorspronkelijke vraagstelling, zoals ik die in het begin van dit artikel geformuleerd heb, moet ik natuurlijk allereerst erkennen dat ik geen definitieve antwoorden gevonden heb. In dit onderzoek werd mijn klinische indruk bevestigd, dat invloedrijke, collectief aan homoseksuele mannen toegekende eigenschappen een rol lijken te spelen in de manier waarop de onderzochte mannen hun homoseksuele identiteit beleven. Op gecompliceerde wijze lijken de betreffende identiteitsconstructies inderdaad verbonden te zijn met de gestelde homospecifieke hulpvragen en dus met de 'coping' als homoseksuele man. Kennis van de individuele identiteitsconstructies bleek van zeer grote waarde voor de therapie, met name omdat in het gesprek met de cliënt steeds weer verbanden konden worden gelegd tussen de homoseksuele identiteitsbeleving en de problemen waar de cliënt als homoseksuele man mee te maken had.

Summary

Homosexual identities: a qualitative investigation

An explorative and mainly qualitative study was carried out among twenty gay men who were in therapy at the SAD-Schorerfoundation (the Dutch national bureau for homosexuality) and among a matched group of twenty gay men who were not and had never been in therapy, focussing on the way in which these men experienced their own gay male identities. This topic was approached from both a Social Constructionist and a Personal Construct Theory perspective. An adapted version of the Repertory Grid was used as a measuring instrument. Also, data were collected by means of a literature search and twenty extensive case studies. This article offers a summary of the research project as a whole.

Literatuur

- Bonarius, H. (1980). *Persoonlijke Psychologie. Deel I: Inleiding in de theorie en praktijk van de constructenpsychologie*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Bussink, B. (1979). *Homoseksueel zijn. Een sociologische beschouwing over de ontwikkeling van een homoseksueel zelfbeeld*. Nisso, Utrecht.
- Coleman, E. (1987). Assessment of sexual orientation. *Journal of Homosexuality*, 14: 9-24.
- Foucault, M. (1984). *Geschiedenis van de seksualiteit*. SUN, Nijmegen.
- Fransella, F. en D. Bannister (1977). *A manual for repertory grid technique*. Academic Press, Londen.
- Gonsiorek, J.C. (1985). *A guide to psychotherapy with gay and lesbian clients*. Harrington Park Press, New York.
- Greenberg, D.F. (1988). *The construction of homosexuality*. University of Chicago Press, Chicago.
- Herek, G.M. (1984). Beyond 'homophobia': a social psychological perspective on attitudes towards lesbians and gay men. *Journal of Homosexuality*, 10: 1-21.
- Isay, R.A. (1989). *Being homosexual. Gay men and their development*. Avon Books, New York.
- Kelly, G.A. (1955). *The psychology of personal constructs. Volume I en Volume II*. Northon, New York.
- Malyon, A.K. (1981). The homosexual adolescent: developmental issues and social bias. *Child Welfare*, 60: 321-330.
- Naerssen, A.X. van (1985). Homoseksualiteit: geaardheid, verlangen, identiteit of rol. Enkele psychologische kanttekeningen. *Homojaarboek 3*. Van Gennep, Amsterdam.
- Schippers, J. (1989). *Voorkeur voor mannen. Theorie en praktijk van de hulpverlening aan homoseksuele mannen*. Academisch Proefschrift. SDU/Schorer, Den Haag/Amsterdam.
- Schippers, J. (1995a). Homoseksuele acceptatieproblematiek bij mannen: een benadering vanuit de Personal Construct Theory. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 21: 5-23.

- Schippers, (1995b). Seksualiteit en intimiteit bij homoseksuele mannen. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 19 : 254-265.
- Shidlo, A. (1994). Internalised homophobia. Conceptual and empirical issues in measurement. In: B. Greene en G.M. Herek (Eds.), *Lesbian and gay psychology. Theory, research and clinical applications* (176-205). Sage Publications, Thousand Oaks.
- Slater, P. (1977). *The measurement of interpersonal space by Grid Technique. Volume 2: Dimensions of intrapersonal space*. John Wiley and Sons, Londen.
- Takens, R.J. (1987). *RepGrid PC. Een gecomputeriseerde versie van de Repertory Grid*. Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Troïden, R.R. (1993). The formation of homosexual identities. In: L.D. Garnets en D.C. Kimmel (eds.), *Psychological perspectives on lesbian and gay male experiences* (191-217). Columbia University Press, New York.